

Azt mondják: lengyel

1946-ban született Szekszárdon. A PPKE BTK-n tanított fotóelméletet és esztétikát. Legutóbbi írását 2012. 5. számunkban közzöltük.

Még azt mondják...

*Még azt mondják nem illik a tánc a magyarnak.
Nem, ha néki cipellőt, bő nadrágot varrnak!
De sarkantyús csizmának, kócsagtollas főnek,
illik gyöngyös pártának, magyar főkötőnek.*

*Az én ingem lengyel gyolcs, csakhogy rojtja nincsen.
Az én csizmám karmazsin, csakhogy talpa nincsen.
Azért varrják a csizmát, hogy táncoljunk benne,
ha rongyos is, foltos is, illik a tánc benne.*

A fenti dudacsárdás népi szövegének eredetijét Tuboly Liza írta a 18–19. század fordulóján. A népi-kisnemesi ellenállás így tiltakozott ebben az időben a beszivárgó „német módi” ellen és állt ki a magyar viselet mellett. Mi az itt szereplő *lengyel gyolcs* miatt idéztük. Hisz sok olyan szöveget találni, ahol a lengyel melléknév arra utal, hogy Lengyelországban készült. Ilyen például a *lengyel bunda*, *kancsó*, *pohár*, *abrosz*, *szekér*, *patyolat kabát* stb. Ilyen a *lengyel (gallos) gyolcs* is. A gallosgyolcs pedig finom vászonfajta, finomabb, mint a házi vászon. Egy 1663-as adat: *Három ing, kettő házi vászon, Edgyik gallos gyolcs*, szintén ennek a magyarázatát adja.

Kis kacsza fürdik...

A következő, szövegében sok homályt rejtő gyermekjátékdalunkat mindenki jól ismeri: *Kis kacsza fürdik, fekete tóba, anyjához készül Lengyelországba, síkos a talpa, magos a sarka, fordulj ki, fordulj ki aranyos Mariska.*

Vagy a következő két variáns:

*Kis kacsza fürdik
Fekete tóba,
Anyjához készül
Lengyelországba.
Csíkos a sarka,
Rezes a talpa,
Fordujj ki, fordulj ki
Két aranyalma¹*

*Hopp állj, mondom, mikor mondom:
Kis kacsza fürdik fekete tóba;
Anyjához készül Lengyelországba.
Síkos a talpa,
Mákos a sarka,
gyere be rózsám,
Arany üvegalmán!²*

¹Kiss Áron:
*Magyar gyermekjáték-
gyűjtemény.* Hornyánszky
Viktor Könyvkereske-
dése, Budapest, 1891
(Könyvért, Budapest,
1984), 644–654.

²l. m. 272–273.

Hanna Linseman-Kwaśniewska feltételezi, hogy ez a gyermekjátékdal a régebbi korok, a 16–17. század emlékét őrzi, amikor élénk kulturális és politikai kapcsolatok voltak, és magyar–lengyel vegyes-

³Hanna Linseman-Kwaśniewska: *Lengyelország és a lengyelek a magyar népköltészetben*. In: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969, 47–48.

⁴Ethn. 1894/303.

házasságok is előfordultak.³ Az itt szereplő kiskacsa egy ilyen lány jelképe lenne, mondja.

A régész Nagy Géza is úgy vélte, hogy eredetileg ez is a házasságra vonatkozó énekek közé tartozott.⁴ Hogy van valami ebben a megállapításban, azt sejteti az egyik zoborvidéki lakodalmi ének, amelyben édes aranykácsának nevezik a menyasszonyt, és aggódva kérdezik, hol leszen szállása a lakodalom után.

E kis szöveg kapcsán többen is a lengyel–magyar kapcsolatok emlékét idézik, hasonlóan a *Lengyel László* hidas-kapus játékhoz, de a több népdalban előforduló *lengyel kislány*, *lengyel gyócs*, *lengyel kendő* is erre utal, vagy a gyermekjátékdalunk folytatásában ismétlődő lengyel megnevezés is: „*Lengyel mondja, szép kis menyecske, öleld, csókold, akit szeretsz, kapd be.*” (Különös, hogy mindezek az utalások csak gyermekjátékdalban fordulnak elő.)

Kiss Áron szerint a „Kis kacsa-játék egyenesen a legrégebbi játékaink közé tartozik. A kik mindenütt mythost keresnek, a fekete tó eszméje alatt a felleges eget s a kacsa alatt a fellegek között bújkáló tündért keresik.” Róheim Géza az ősvallás nyomait véli felfedezni, és szerinte az eredetiben Angyalország állhatott a Lengyelország helyén.

Lengyel László

Az Árpád-házi királyaink sorában I. László volt a nyolcadik uralkodónk: a lengyel Riksz hercegnő és I. Béla fia. Atyja halála után testvéreivel, Gézával és Lamberttel együtt Salamonnak, unokaöccsének engedte át a trónt, és beérte a tiszántúli hercegségek kormányzásával. Mint herceg harcolt a csehek, a kunok ellen, és ezzel nagy megbecsülést szerzett magának; különösen Cserhalomnál, majd Nándorfehérvár ostrománál tűnt ki bátorságával. I. Géza halála után 1077-ben „egy értelemmel, közös szóval és egyetértő akarrattal őt választották az ország kormányzására, vagyis helyesebben buzgó és állhatatos kéréssel rákényszerítették. Mindnyájan tudták ugyanis, hogy fel van ruházva a tökéletes virtusokkal, kiváltképpen kegyes, bőkezű adakozó, szeretettel jeles.”

Lászlót először Somogyvárott temették el az általa alapított bencés apátságban. Teste később a váradi székesegyházba került, „örök nyugalomra” lelve. Kanonizációjára 1192-ben, III. Béla uralkodása idején került sor. Életéről, csodás tetteiről számos monda és legenda maradt fenn. Nevét és tetteit megőrizte számtalan középkori kódex, krónika, de az oltárképek és a falfestmények éppúgy erről regélnek, mint néhány jeles költőnk (Janus Pannonius, Garay János, Arany János) verse. De leginkább a nép képzeletében élt tovább a hős és szent alakja, bátorsága, tettei. Mondáink s legendáink száz meg száz dolgot őriztek meg s tartottak fenn századokon át. Az alábbi, eléggé ismert és sok-sok változatban élő gyermekjátékdal szövege a mi olvasatunkban szintén Szent Lászlónak alakját és képét őrzi, vagy inkább rejti.

— Vigyetek át, vigyetek át jó budai rívíszek!
 — Nem vihetünk, nem vihetünk, mer' nem tudjuk ki népei vagytok!
 — Lengyel László jó királunk, van is nekiünk ellenségünk!
 — Mirű való ellenségtek?
 — Mirű való ellenségtek?
 — Hogy a minapában is erre jöttetek,
 hídunk lábát is eltörettetek,
 meg sem csináltattátok még,
 meg sem csináltattátok még.
 — Megcsináljuk fenyőfából,
 Kifaragjuk aranytulipánból!
 — A fenyőfa nem igen állandó,
 a fenyőfa nem igen állandó!
 — Bújj, bújj, zöld ág, zöld levelecske,
 Nyitva van az aranykapu, csak bújhatok rajta.

Nemzetközi viszonylatban is széles körben elterjedt típust képviselnek a hidasjátékok — írja egyik tanulmányában Borsai Ilona. Egyes kutatók ókori hiedelemvilág, mások középkori misztériumjátékok elemeit vélik e játéktípusban felfedezni; a hozzájuk kapcsolódó záró játékok különféle „próbáiban” pedig az úgynevezett „istenítéletek” (ordáliák) emlékeit. E játék lényege: két gyermek összefogott és felemelt kézzel hidat, illetve kaput tart. A többiek párbeszéd után kézen fogva, énekelve átbújnak a kapu alatt; az ének végén a kaput tartók leeresztik karjukat, s aki előtt ez történt, az átmegy a kaputartók mögé vagy mellé — és így tovább, amíg a sor el nem fogy. Gyakori szövegkezdetek a néphagyományban: *Itthon vagy-e, hidasz mester? Kéi ez a híd? vagy a Ki s ki népei vagytok?*

— Ki népei vagytok?
 — Lengyel László jó királyunk.
 — Az is nekiünk ellenségünk,
 Minapiban itt járátok,
 hídunk lábát letörettetek,
 föl sem ácsolátok.
 — Ácsok vagyunk, ácsmesterek,
 fenyőfából fát faragunk,
 ingyen aranyozunk.
 — Honnát kapjátok azt a sok ingyen aranyat?
 — Fel-felmentünk Boldogasszony kis malmára,
 kérve kértük, adva adták,
 kis teknővel mérték.
 — A kapunak vámja is van.
 — Micsoda vámja?
 — Egy hordó bor, egy aranyalma, meg egy szép leány.
 — A hordó bor most virágzik,
 aranyalma most bimbózik,
 a szép leányt megadhatjuk.

A gyermekjátékdalunk főhősével, Lengyel László nevével és alakjával kapcsolatban kétféle magyarázat ismert. Az egyik szerint az 1440-ben Lengyelországból hazánkba jött I. Ulászló nevét és alakját rejti az ének. A 16. században Farkas András egyik költeményében nevezi I. Ulászlót Lengyel Lászlónak. Kósa Lászlót idézzük: „Az 1440-es évek elején két királya volt egyszerre az országnak, a kiskorú V. László és a Lengyelhonból jött I. Ulászló. Párthíveik között háború dúlt. Feltehető, hogy a dal Ulászló seregének folyami átkelését énekli meg. A révészek vonakodnak áthajózni, mert ők, akik munkájuknál fogva helyhez vannak kötve, minduntalan azt tapasztalják, hogy bármelyik pártbeli sereg jön, egyformán sarcol, tehát ellenség, még ha »jó László«-nak nevezi is királyát, mint a korabeli irat.

A jeles történeti emlék magyarázatához tudnunk kell, hogy az Ulászló nevet csak századokkal később alkalmazták a Lengyelországból hozzánk származott királyokra. Azelőtt Lászlónak hívták őket is, ahogyan a dal említi. Van azonban olyan föltevés is, hogy Lengyel László a Mátyás királyt követő uralkodó, II. Ulászló volt.”

Mások viszont az Érdy-kódexre hivatkoznak, amely szerint Szent László „méltán hívatatik anyjáról lengyel Lászlónak”. Vagyis édesanyja után, másrészt mert Lengyelországban született, nevezték lengyelnek. Mi úgy érezzük, hogy ez a Lengyel László — akinek nemcsak a gyerekek, de mindannyian valaha népei voltunk — nagyobb valószínűséggel I. Szent László király urunkkal azonos, akinek több, középkorban keletkezett legendáját máig őrzi a népi emlékezet.

Lengyelország szélén...

Kemény János 1660 és 1662 között volt Erdély fejedelme. A hadiszolgálatot Bethlen Gábor alatt kezdte meg, a két Rákóczi György alatt már hadvezér volt, s a másodiknak oldalán részt vett 1657-ben a szerencsétlen lengyelföldi táborozásban. Miután maga Rákóczi György kevesedmagával Magyarországra menekült, Kemény János vezette a szétvert sereg maradványát Erdély felé, de mikor már a háttárhoz közeledett, útját állta a török nagyvezér parancsára 60 ezer emberrel ellene indult tatár kán. Kemény 5–6000 főnyi seregével három napig bírta a túlerővel, de amikor már az élelem fogytán volt, s mivel mást nem tehetett, alkudozásba bocsátkozott. Ekkor szabadon bocsáttatása díjául bizonyos váltságösszeget ajánlott fel, melyet a tatár el is fogadott, azonban a szószegő kán a sátorába hívott Kemény Jánost letartóztatta, vezér nélkül maradt erdélyi seregét váratlanul megtámadta, az ellenállókát leölette. Az élve maradtakat pedig Keménnyel együtt Krímbe hurcolta rabságba, hol addig nyomorgott, amíg rokonai ki nem váltották őt. A többiek, az erdélyi sereg színe-java ott pusztult el a rabságban.

Ennek a gyászos eseménynek az emlékét egy dallam nélkül reánk örökített ének is őrzi, amely a Szentsei-daloskönyvben maradt

⁵Hasonmás kiadásban közreadta a Magyar Helikon 1977-ben. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Varga Imre.

fenn.⁵ Az úgynevezett *Daloskönyvek*, de a családi emlékezet is őrizte ezt az éneket. Még 1930-ban is közölt egyet a *Magyar Dalos Naptár* Kemény Anna bárónő elmondása alapján. Az általa közölt ének egy olyan rabének típusra vezethető vissza, amelyben a rabságban szenvedő valakivel, a legtöbbször egy madárral üzen szüleinek vagy édesének.

Az egyes népdalváltozatokban lévő utalások Lengyelországra, ahol sok ezer székely katona esett rabságba, annak a szomorú eseménynek el nem halványuló emlékét őrzi, természetesen időtlenné, immár népdallá válva.

*Lengyelország szélén
Van egy szép almafa,
Alatta sétálgat
Egy lovas katona.*

*Imhol kerekedik
Egy fekete felhő,
Benne tollászkodik
Egy fekete holló.*

*Mind azt fúdogalja:
Istenem, Istenem,
De keserű kenyér
Az katona kenyér.*

*Szállj le, holló, szállj le,
Hogy izenjek tülled
Apámnak, anyámnak,
Jegybéli mátkámnak.*

*Két kezével szántja,
Vérrel boronálja.
Két kezével szántja,
Vérrel boronálja.*

*Ha kérdik, hol vagyok,
Mondd meg, hogy hol vagyok,
Lengyelország szélén
Egy katona vagyok.*

Basa Pista

I. Rákóczi György szerencsétlen végű hadjárataról már szóltunk. Ennek az emlékét őrzi a Basa Pistáról szóló balladánk is. „A derék Basa Istvánnak holttetemét, akiről mindössze annyit tudunk, hogy a fejedelem katonájaként Lengyelország határán ölték meg, örökre bebalzsamozta a vers azáltal, hogy voltaképpen egy érzelmet — a bujdosó hősi halála fölött érzett gyászt — örökítette meg” — írja Illyés Gyula egyik jegyzetében. Erről az énekről Lajtha László külön tanulmányban szólt. Tőle tudjuk, hogy Sándor Imre, aki egyik tanulmányában ismerteti a zabolai Bassa család történetét, „megállapítja, hogy a 16. században már Zabolán (Háromszék megye) birtokosok voltak. A kolozsvári református kollégium könyvtárában őrzött 1618. június 7-ei keltezésű oklevélben olvasható: »Lemhlénei Nagy Gergelynek leányai ezek voltak: Az Nagyságos Basa Péterné Zaboláról... Basa Péternek fia Basa Tamás, leánya Frusina Apor Ferencné, deficiált (elhunyt). Basa Tamásnak fiai az mostani Basa Péter, Basa István, Basa Tamás.« E legutóbbi generációról Kemény János naplójában a következőket írja: »Bassa Tamás evangelicus és jó ember, de testvérei latrok. Báthory Gábor életére törekedtek, mígnem Temesváron felakasztatta Bethlen Gábor Istvánt, Pétert pedig a Dunába ve-

tették.« A besztercei országgyűlés 1610. március 25-iki végzései csak István ítéletét tartalmazzák, Péter haláláról semmi biztos adat nincs. Sándor Imre a Genealogiai füzetek 1906 febr.-i számában ír a Bassa családról. Ő a három testvér (Péter, István és Tamás) őseit más-
képp állapítja meg. De szerinte is a család legjelentékenyebb tagja ez a Tamás volt. Előkelő tisztségeket töltött be s többek között II. Rákóczy György szerencsétlen végű lengyelországi hadjáratában Bassa Tamás vezeti a háromszéki nemességet. 1657. január 2-án indulnak el Erdélyből a határ felé. Az erdélyi hadat szövetségesei cserbenhagyják és az egész sereg vagy elvész, vagy a krími tatárok fogságába kerül. Kemény Jánossal együtt fogságba hurcolják Bassa Tamást is, aki csak nagy áldozatok árán térhet vissza családjához. E Bassa Tamásnak Kis Bálint és Kállay szerint fia, Sándor Imre szerint csak rokona volt az a Bassa István, akiről Kis Bálint adatai és népballedánk útmutatása nyomán megállapítható, hogy 1657-ben a lengyel hadjáratban elesett. A népballeda adatai nem vonatkozhatnak sem az 1610-ben fej- és jószágvesztésre ítélt Bassa Istvánra, sem arra a másik Bassa Istvánra, akiről csak annyit tudunk, hogy 1708-ban Désen birtokot vásárolt.”⁶

⁶Lajtha László: *A Basa Pista népballeda történeti háttere*. In: *Lajtha László összegyűjtött írásai I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, 30.

Ennyit közöl Lajtha a történelmi adatokról, az ének keletkezéséről pedig úgy vélekedik, hogy korát teljes bizonyossággal tehetjük 1657-re. Amit pedig a dallammal kapcsolatban röviden elmond, azt is érdemes idéznünk: „A zenei stílusok a népi muzsikában nem váltják úgy egymást, hogy az új elterjedése a régi rögtöni és teljes elmúlását jelentse — írja Lajtha László. — A kettő jó ideig békésen megfér egymás mellett, és igen gyakran a kettő egyesüléséből születik meg a harmadik. Mint egy csodálatos erdő avarja, amelyben az új tavaszok ősszel lehulló lombjai mindig egyesülnek a teljesen soha el nem pusztuló múltak leveleivel...”

*Megölték a Basa Pistát,
Fejedelem katonáját,
Útszélin hótan találták,
Lengyelországnak határán.*

*Lengyelországnak határán,
Rákóczinak bujdosásán;
Basa Pistát ott megfogták,
Az életit kioltották.*

*Ékes aranyos dolmányán
Végig ömlött piros vére:*

*„Jaj Istenem, jaj Szűz Mária,
Mért is jöttem bujdosásra?*

*Életimet feláldoztam,
Vezérim megöltalmaztam.
Hazám határin megálltam.
Gyilkosokkal megcsatáztam.”*

*Fehér Julis hazavárja
Minden este vacsorára:
„Ne várd Julis, ne várd Julis,
(Árva maradsz ezentúl is.)”*

Virágos kenderem

A folklorizáció különös esete, szép megvalósulása a *Virágos kenderem*... kezdetű népdalunk, amely Bihartól Moldváig ismert, vagyis

elégé elterjedt. De az aligha ismert, hogy ez egy Tompa-vers szövege. Az *árvalányhajról* című, hosszú, több részből álló regéjének első része vált népdallá. Ez a folklorizáció igen gyors volt: a vers megjelenése után egy-két évtized múlva már ismertként említik.

⁷Kodály–Vargyas:
Pt. 103., illetve
Százszorszép. 100
magyar népdal. Zenemű-
kiadó Vállalat, Budapest,
1957, 92. oldal, 66. sz.
(A gyergyói változatot
Kodály beépítette
a Székelyfonóba.)

*Virágos kenderben
Pitypalaty, pitypalaty;
Megöl a búbánat,
Galambom, el ne hagyj!*

*Virágos kenderem
Elázott a tóba',
Ha megcsaltál, hozzánk
Ne járj a fonóba!*

*Hittem a szavadnak,
Meg is bántam szörnyen.*

*Ne lesd el az orsóm,
Mert ki nem válthatom!
Úgy fáj az én szívem,
Hogy ki sem mondhatom...*

*Majd amikor nem fáj
Az én szívem tája:
Megmondja, megmondja
Temetöm fejfája!*

⁸Bartók Béla:
A magyar népdal. 35. sz.,
illetve Kodály–Vargyas:
Pt. 24.

*Vékony a len szála,
El is szakad könnyen;*

⁹Bartók Béla – Kodály
Zoltán: *Erdélyi
magyarság. Népdalok.*
Budapest, 1921. 9. sz.

Ahogy említettem, számos változat került elő Biharban, Erdélyben, Moldvában. Honnan, miért e dalbőség, és miért csak a Kárpát-medence keleti felében, arra egyelőre nem tudok választ adni. A variánsok bemutatását a Kodály és Bartók által gyűjtött egy-egy változattal kezdjük. Kodály 1910-ben Gyergyószentmiklóson, 1912-ben Kászónújfaluban,⁷ ugyanazt a dallamot Bartók 1907-ben Gyergyóalfaluban⁸ jegyezte le.

¹⁰Bartók Béla
összegyűjtött írásai I.
Zeneműkiadó Vállalat,
Budapest, 1966, 269.

Bartók Béla jegyzetéből tudjuk, hogy akkor (1907) előkerült egy másik variánsa Csíkszentmihályról,⁹ és ezen kívül akkor már ismert volt három másik változat Csík és Kolozs vármegyéből.¹⁰ 1912 januárjában a Belényes melletti Köröstárkányon is előkerült egy variáns.¹¹ Közel fél évszázaddal később Jagamas János is járt a faluban, de neki már más dallamra énekelték ezt a szöveget.¹² Vargyas Lajos közli *A magyarság népzenejében* annak a lövétei (Udvarhely) népdalnak a kottáját, amelyet 1962-ben Vikár László gyűjtött.¹³ Szabadi Mihálynak 1966-ban az alábbi népdalt énekelte Gyergyóalfaluban az 56 esztendő Gál Mária:

¹¹111 népi táncdallam.
Zeneműkiadó Vállalat,
Budapest, 1975,
78., 64. sz.

¹²Romániai magyar
népdalok. Kriterion,
Bukarest, 1974,
107., 97. sz.

*Virágos kenderem
Kiázott a tóba,
Megmondtam leányom,
Ne menj a fonóba.*

*Elejted orsódat,
Nem lesz ki feladja,
Bánatos szívedet
Ki megvigasztalja.¹⁴*

¹³Vargyas Lajos:
A magyarság népzeneje.
Planétás, Budapest,
2002, 425., 106. sz.

Ezek a példák egyrészt ennek a népdalnak a széles körben való ismertségét mutatják, s az is jól látszik, hogy csekély változtatással a vers második strófáját vette át a nép, s ehhez csatolta a teljesen átírt 4. strófát. De a dallamról is okvetlen szólnunk kell, mivel az lengyel eredetű tánra utal, s talán ezért lehet, hogy csak Erdélyben terjedt el. Sárosi Bálint írja, hogy „az Európa-szerte évszázadokig divatozó lengyel táncok nyomait például az élő magyar hagyományban is meg-

¹⁴Szabadi Mihály
gyűjtése. Kézirat.

¹⁵Sárosi Bálint:
Zenei anyanyelvünk.
Gondolat, Budapest,
1973, 296.

találjuk, de már nem lengyel dallam formájában, hanem csak a legjellemzőbb marad meg belőlük: a ritmus. Ilyen lengyel ritmust, a »krakowiak« nevű tánc ritmusát őrzi a *Virágos kenderem elázott a tóba...* kezdetű székely népdalunk.¹⁵

JUHÁSZ TIBOR

Nagypéntek

*Beszáradt a csészébe, uram.
Tudom, nem ez az utolsó reggel,
amiből csak egy barna massa marad.
Lassan telik apró rovarok tetemével,
majd hanyag kezek mossák
és rakják a szekrénybe vizesen.
De addigra megint van két-három
csésze, az egyik tetejét körbeszótta
egy pók, láthatod, ennyire kiszámíthatóak
vagyunk. Ahogy az megszótta csapdáját,
ahol lakik, mi is zsákmányok és hívők
vagyunk egyszerre, hogy bármikor
betekerhessük magunkat lelkiismerettel.*

Térdelő

*Aszfalton sötétlő borral szólok hozzád,
miként az elfeledett idők mámorosai,
akik véreres szemekkel kémlelték
csillámporos arcodat az övéikkel
egyező vonások után kutatva.
A mostanra minimálbér alá szorított
kutatók közül vagyok én is,
szándékaidat saját kielégüléseinkkel
tudjuk csak mérni és csak felajzva
tudunk így szólni hozzád.
Ha hallgatsz, térdelj lábaim elé,
karcolják nyelvedet erjedt kavicsok
és hagyd, hogy hajnalban én boruljak
elé, émélyen könnyörögve vissza
magam riválisaid közé.*